

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОГРАФІЇ¹

Стаття присвячена новітній історії української фразеології. Зазначається, що перші спеціальні фразеологічні словники з'явилися лише в 50–60-і роки ХХ ст. До цього часу фразеологічні одиниці описувалися в пареміологічних і лексикографічних збірках, у перекладних словниках.

Ключові слова: фразеологізм, українська фразеологія, українська пареміологія.

Початки української фразеології сягають ХVІІІ ст., коли фразеологічні одиниці (далі — ФО) почали описувати в пареміологічних збірках. З початку і до середини 50-х років ХХ ст. ФО були об'єктом опису в лексикографічних працях. І лише в другій половині 50–60-х роках ХХ ст. почали з'являтися спеціальні фразеологічні словники². Слід зауважити, що в більшості з них, особливо в тих, що побачили світ у 50–70-і роки ХХ ст., поряд із ФО описуються й інші стійкі звороти (прислів'я, приказки, крилаті вислови тощо).

До найдавніших пареміологічних збірань, у яких об'єктом опису є і ФО, належить українсько-російський словник «Фразы, пословицы и приговорки малороссийские», доданий до «Грамматики малороссийскаго нарѣчія» О. Павловського (1818 р.). Упорядник в алфавітному порядку подав стійкі вислови української мови, переклавши їх російською, а подекуди подавши навіть тлумачення. О. Павловський першим звернув увагу на явище синонімії у сфері фразеології. Формуючи синонімічні ряди стійких зворотів в українській мові, він обмежився при перекладі їх російською мовою словом чи словосполученням, сталим виразом чи реченням, що тлумачить значення цілого ряду, а не окремого стійкого звороту. Майже через 150 років П. Й. Горецький назве цей невеличкий розділ «першою цінною спробою збирання і публікації фразеологічного матеріалу української мови»³.

Серед лексикографічних праць першої пол. ХХ ст., у яких найповніше описано фразеологічний склад української мови, слід назвати «Словарь української мо-

¹ В основу статті покладено виступ на пленумі наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» НАН України на тему «Українська лексикографія початку ХХІ ст.: стан, проблеми, перспективи» (вересень 2011 р.).

² Див. також про історію української фразеології: *Прадід Ю. Ф.* Стан і тенденції розвитку фразеології на сучасному етапі // Учен. зап. Симфероп. гос. ун-та.— 1999.— № 10.— С. 97–103; *Мітрохіна Л. М., Прадід Ю. Ф.* Здобутки української фразеології // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку : Зб. наук. праць, присвячений 100-річчю від дня народження С. П. Самійленка.— Запоріжжя, 2006.— С. 89–100; *Прадід Ю. Ф.* Перекладні фразеологічні словники в Україні // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В. И. Вернадського : Сер. «Филологія».— 2007.— Т. 20 (59). № 1.— С. 79–84; *Ужченко В. Д., Ужченко Д. В.* Фразеологія сучасної української мови.— К., 2007.— С. 404–429.

³ *Горецький П. Й.* Історія української лексикографії.— К., 1963.— С. 46.

ви» за редакцією Б. Д. Грінченка (1907–1909). Свого часу словник отримав високу оцінку з боку наукової громадськості і не втратив наукового значення і понині. Л. Г. Скрипник з приводу словника Б. Д. Грінченка зазначала: «Перше, що впадає в око при розгляді фразеології цього українсько-російського словника, — значно вища, ніж у попередніх лексикографічних працях, наукова (зведена до певної системи) організація матеріалу, а це свідчить про добру обізнаність Б. Грінченка з лінгвістичною природою фразеологічних одиниць, про знання методики їх опрацювання в лексикографічній спадщині української та інших мов»⁴.

Отже, як бачимо, початки української фразеології були закладені задовго до того, як у вжиток увійшли терміни *фразеологізм*, *фразеологічна одиниця*, *фразеографія*. За понад триста років українська фразеографія досягла значних успіхів у своєму розвитку, що дало підстави Л. Г. Скрипник майже сорок років тому констатувати: «Народилася нова галузь мовознавства — фразеографія, яка визначається як теорія і практика укладання фразеологічних словників»⁵. Принагідно зауважимо, що, на жаль, навіть у третьому виданні енциклопедії «Українська мова» відсутня стаття «Фразеографія», яку лише частково замінює стаття «Фразеологічний словник»⁶.

Першим фразеологічним словником, що побачив світ в Україні, був словник перекладного типу — «Фразеологічний словник англійської мови з українськими відповідниками» К. Т. Баранцева⁷, у якому нараховувалося близько 7 тис. сталих висловів (ФО, прислів'їв, приказок тощо). Над удосконаленням словника вчений продовжував працювати і після виходу його у світ, а підсумком копіткої двадцятирічної праці став згодом опублікований «Англо-український фразеологічний словник», який і досі залишається єдиним словником подібного типу в Україні. Він уміщує не лише матеріал раніше виданого ним словника, але є, по суті, новим як за кількістю стійких зворотів, так і за способом їх подання. Словник охоплює близько 30 тис. ФО, прислів'їв, приказок, крилатих висловів, є не тільки перекладним, а й має вже деякі риси словника тлумачного типу. Матеріал у ньому розташований за алфавітним принципом — реєстрові одиниці подаються за абеткою без урахування артиклів, формальної ознаки інфінітива, присвійних і особових займенників, які виступають змінними компонентами стійкого звороту. Старанна розробка словникових статей, кожна з яких фіксує мовну одиницю у вихідній формі, різноманітні граматичні й стилістичні характеристики, варіантні й синонімічні форми, українські відповідники та ілюстрації англійською мовою. Крім того, його автор намагається супроводжувати ФО англійської мови історико-етимологічними коментарями⁸.

Протягом двадцяти років на сторінках харківського часопису «Прапор» І. Вирган і М. Пилинська друкували «Російсько-український фразеологічний словник»⁹, в основу реєстру якого поклали не лише російські ФО, зафіксовані в «Словаре современного русского литературного языка» в 17-ти томах, а згодом і у «Фразеологическом словаре русского языка» за редакцією О. І. Молоткова,

⁴ Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови.— К., 1973.— С. 245.

⁵ Там же.— С. 233.

⁶ Українська мова : Енциклопедія.— 3-є вид., зі змінами і доп. / Ред. кол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова) та ін.— К., 2007.— С. 803–805.

⁷ Фразеологічний словник англійської мови з українськими відповідниками / Уклад. К. Т. Баранцев.— К., 1956.

⁸ Скар В. [Рец. на:] Англо-український фразеологічний словник / Уклад. К. Т. Баранцев // Мовознавство.— 1972.— № 1.— С. 88–91.

⁹ Вирган І., Пилинська М. Російсько-український фразеологічний словник // Прапор.— 1958.— № 9; 1971.— № 10.

але й найпоширеніші російські прислів'я, приказки, крилаті вислови. Щоб уникнути критики за таке розширення обсягу і меж фразеології, автори словника, у разі видання його окремою книгою, мали намір уточнити його назву — «Російсько-український словник фразеологізмів, типових синтаксичних та інших сполук», — про що зазначалося в числі 10 часопису «Прапор» за 1971 р.

У словнику в алфавітному порядку подається спільний компонент, тобто ключове слово вислову, а нижче — усі можливі стійкі звороти, у тому числі і ФО, з українськими відповідниками, іноді із синонімами, стилістичною характеристикою. Укладачі словника І. Вирган і М. Пилинська, його редактор М. Наконечний прагнули показати багатство виражальних засобів української мови, були прибічниками ідеї відтворення духу, а не букви мовної одиниці. Про це переконливо свідчить той факт, що в українській частині за наявності синонімів спочатку подаються варіанти з українським забарвленням. Нагадаємо, що майже через тридцять років ця праця таки опублікована окремим виданням, але під назвою «Російсько-український словник сталих виразів»¹⁰.

На початку 60-х років ХХ ст. побачив світ ще один перекладний словник — «Фразеологічний словник німецької мови» Л. С. Осовецької та К. М. Сільвестрової¹¹, реєстр якого охоплює близько 15 тис. стійких зворотів, перекладених українською мовою. Заголовні одиниці у словнику групуються за ключовими словами в алфавітному порядку. До багатьох з них подаються ілюстрації з творів німецьких письменників. Укладачі зауважують у передмові, що не всі вислови мають тотожний переклад, а тому іноді розкривається лише зміст звороту, але цього замало для відтворення стилістичних характеристик оригіналу.

У другій половині 60-х років ХХ ст. відбувається становлення двох нових напрямів в українській фразеологічній практиці: 1) створення праць навчально-методичного характеру; 2) укладання тлумачних фразеологічних словників. Обидва напрями в Україні стіли започаткувала Н. О. Батюк, уклавши невеликий за обсягом (близько 1100 фразеологізмів) «Фразеологічний словник»¹², що, як вважає сама авторка, мав слугувати вчителю довідником, бо в ньому подається тлумачення найбільш влучних і поширених ФО, зафіксованих у художніх творах, які вивчаються в середній школі¹³.

Найважливішою фразеологічною працею кінця 60-х років ХХ ст. є, безперечно, «Словник українських ідіом» Г. М. Удовиченка¹⁴, реєстр якого налічує понад 2 тис. ФО. Це найповніше зібрання фразеологічного складу української мови на той час. Автор подає граматичну, семантичну і стилістичну характеристики реєстрових ФО. Словник має широку ілюстративну частину, яка розкриває функціонування ФО у текстах, що належать до різних функціональних стилів літературної мови, характеризує варіантні, синонімічні, антонімічні, полісемічні можливості фразеологічного складу української мови¹⁵.

¹⁰ Вирган І., Пилинська М. Російсько-український словник сталих виразів / За ред. М. Ф. Наконечного. — Х., 2000. — 864 с.

¹¹ Осовецька Л. С., Сільвестрова К. М. Фразеологічний словник німецької мови. — К., 1964. — 715 с.

¹² Батюк Н. О. Фразеологічний словник. — К., 1966. — 235 с.

¹³ Чак Є. Д. [Рец. на:] Фразеологічний словник / За ред. Н. О. Батюк // Укр. мова і літ. в шк. — 1966. — № 9. — С. 83–85.

¹⁴ Удовиченко Г. М. Словник українських ідіом. — К., 1968. — 463 с.

¹⁵ Чак Є. Д. [Рец. на:] Словник українських ідіом / Уклад Г. М. Удовиченко // Укр. мова і літ. в шк. — 1969. — № 5. — С. 85–87; Ройзензон Л. Словник українських ідіом / Уклад Г. М. Удовиченко // Мовознавство. — 1969. — № 4. — С. 91–95.

Початок 70-х років ХХ ст. характеризується не лише зростанням кількості фразеографічних збірань, а й удосконаленням засад їх створення, появи нових типів словників. У 1971 р. виходить друком «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» І. С. Олійника та М. М. Сидоренка¹⁶, у якому в алфавітному порядку подається 7 тис. українських та 6,5 тис. російських ФО з найуживанішими лексико-граматичними варіантами, указівкою на функціонально-стилістичне та емоційно-оцінне значення.

Укладачі словника використали численні лексикографічні та фразеографічні джерела не лише української й російської мов, а й англійської, болгарської, польської, збірки прислів'їв і приказок, крилатих слів. Незважаючи на окремі недогляди (надмірність уживання діалектних і рідковживаних відповідників, введення до реєстру виразів, які навіть не є ФО, іноді неточність російських відповідників тощо), словник тривалий час був єдиним довідковим виданням із фразеографії в Україні¹⁷. Не випадково через сім років зі змінами, уточненнями й доповненнями цей словник було перевидано.

У 80-і роки ХХ ст. побачили світ ще дві фразеографічні праці перекладного типу — «Німецько-український фразеологічний словник» у двох томах В. І. Гаврися і О. П. Пророченко¹⁸ та «Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь» В. І. Лавера і І. В. Зиканя¹⁹.

«Німецько-український фразеологічний словник» В. І. Гаврися і О. П. Пророченко містить понад 30 тис. стійких висловів німецької мови, у тому числі ФО, і досі залишаючись найповнішим зібранням фразеологічного матеріалу німецької мови. Цікаво, що при його укладанні автори використали не лише матеріал фразеологічних словників німецької, української та російської мов, а й матеріали картотеки «Словника сучасної німецької мови», які надали їм у користування вчені тодішньої НДР, результати опитування близько 200 інформантів. Кожна стаття словника містить численні ремарки, які характеризують значення, конотацію і структуру стійкого вислову. Словник дає змогу користувачеві одержати відомості про багатозначність і синонімію ФО, історію їх виникнення, сферу вживання тощо. Більшість словникових статей супроводжується ілюстративним матеріалом, узятим з художніх творів німецьких, австрійських і швейцарських письменників²⁰.

У 1984 р. з'являється «Фразеологічний словник української мови» Г. М. Удовиченка, у якому налічується близько 7,5 тисяч фразеологізмів²¹. Як слушно зауважують у своїх рецензіях на цю працю В. М. Мокієнко і Л. О. Симоненко, — «це поки що найповніший фразеологічний словник східнослов'янської фразеології»²², «який на даному етапі лексикографії є одним із найповніших збірань багатств української фразеології, засвідченої у творах художньої літератури від І. Котляревського до наших днів»²³.

¹⁶ Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / Уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. — К., 1971. — 447 с.

¹⁷ Москаленко Н. А. [Рец. на:] Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / Уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко // Укр. мова і літ. в шк. — 1971. — № 11. — С. 90–93.

¹⁸ Німецько-український фразеологічний словник : У 2 т. / Уклад. В. І. Гаврись, О. П. Пророченко. — К., 1981.

¹⁹ Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь / Уклад. В. І. Лавер, І. В. Зикань. — К. ; Ужгород, 1985. — 371 с.

²⁰ Левицький В. [Рец. на:] Німецько-український фразеологічний словник : У 2 т. / Уклад. В. І. Гаврись, О. П. Пророченко // Мовознавство. — 1982. — № 3. — С. 74–75.

²¹ Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : В 2 т. — К., 1984.

²² Мокієнко В. М. [Рец. на:] Фразеологічний словник української мови / За ред. Г. М. Удовиченко // Укр. мова і літ. в шк. — 1985. — № 6. — С. 67–68.

²³ Симоненко Л. Скарбниця народної мудрості. [Рец. на:] Фразеологічний словник української мови // За ред. Г. М. Удовиченко : В 2 т. // Мовознавство. — 1985. — № 6. — С. 76–77.

Автор ставив перед собою завдання — зібрати й описати фразеологічний фонд української літературної мови, до якого входять як власне українські, так і запозичені ФО, вживані у творах українських письменників. Словникова стаття вміщує не лише описувану ФО, а й цілу низку варіантів, синонімів, ілюстративний матеріал і посилання на вже описані ФО. Продумані посилання і довідковий апарат дають змогу користувачеві швидко знайти потрібну ФО або її варіант під будь-яким компонентом.

Першим і поки що єдиним в Україні тримовним словником є «Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь» ужгородських учених В. І. Лавера й І. В. Зиканя, що побачив світ понад чверть століття тому. Словник містить близько 4 тис. найуживаніших російських стійких висловів, у тому числі і ФО, з українськими й угорськими відповідниками. У словникових статтях подається граматико-стилістична характеристика стійких висловів, а російські одиниці супроводжуються ще й ілюстративним матеріалом.

У 80-х роках ХХ ст. вийшов у світ «Словник фразеологічних синонімів» М. П. Коломієця і Є. С. Регушевського²⁴, у якому подано понад 300 рядів фразеологічних синонімів — ФО, тотожних чи близьких між собою за значенням. Словник розрахований насамперед на вчителів і учнів середньої школи (про що зазначають самі автори), хоч, звичайно, він був і залишається потрібним довідковим виданням і для фахівців. Словник подає коментарі семантико-стилістичного і граматичного характеру як до синонімічного ряду ФО загалом, так і, при потребі, до окремих ФО, що входять у цей ряд, досить повно характеризує явище варіантності у фразеологічній системі української мови, ілюструє реальне функціонування ФО в українській мові²⁵.

Своєрідним продовженням згадуваної вище праці І. С. Олійника та М. М. Сидоренка став «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник», що побачив світ 1991 р.²⁶ і перевиданий у Харкові в 1997 р. Близько 6 тис. найуживаніших в українській мові ФО з їхніми російськими відповідниками налічує реєстр першої частини словника і стільки ж приблизно другої, російської, частини з українськими відповідниками. Іноді до ФО подаються синоніми, ремарки, що вказують на граматичні особливості, стилістичні характеристики, сферу поширення, частоту вживання. Порівняно з попереднім виданням укладачі істотно доопрацювали реєстр словника. За підрахунками В. Д. Ужченка, «із 71 словникової статті видання 1978 р., наприклад, на літеру “А” в тлумачному словнику залишилося лише 27»²⁷.

У 90-их роках ХХ ст. В. Д. Ужченко зробив першу спробу систематизувати діалектну фразеологію української мови в окремому словнику²⁸, який згодом витримав кілька видань у кінці ХХ — на початку ХХІ ст.

²⁴ Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів.— К., 1988.— 200 с.

²⁵ Гнатюк І. С. [Рец. на:] Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів // Укр. мова і літ. в шк.— 1989.— № 12.— С. 67–69; Мокієнко В. [Рец. на:] Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови : В 2 т. // Мовознавство.— 1990.— № 3.— С. 73–74.

²⁶ Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник.— К., 1991.— 400 с.

²⁷ Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови.— К., 2007.— С. 421.

²⁸ Ужченко В. Матеріали до фразеологічного словника східнословобанських і степових говірок Донбасу.— Луганськ, 1993.— 112 с.

На початку 90-х років ХХ ст. виникла потреба і в створенні словників індивідуально-авторського використання ФО, які, на думку А. М. Мелерович і В. М. Мокієнка, допомогли б виявити складний процес взаємодії узуального й оказіонального у сфері фразеології, зафіксувати різноманітні прийоми індивідуально-авторських перетворень ФО щодо мовної норми²⁹. Зауважимо, що вдалу спробу укласти подібний словник здійснили Н. М. Нічик і В. М. Ронгінський на фразеологічному матеріалі, дібраному з поем В. В. Маяковського³⁰. Слід відзначити загалом досить повний опис ФО, включених у реєстр словника. Після ключового слова-компонента наводиться загальномовна ФО, далі — індивідуально-авторський варіант, характеризуються його стилістична й емоційно-експресивна значущість, подаються деякі інші параметри³¹.

Досягнення в теорії і практиці фразеографії кінця ХХ ст. створило передумови для підготовки тематичних фразеологічних словників, адже тематико-ідеографічний аспект опису ФО дозволяє певною мірою «деформалізувати» алфавітне подання статей, прийняте в більшості словників. Ще В. І. Даль, відстоюючи принцип саме тематичного, а не алфавітного розташування прислів'їв і приказок, підкреслював, що він створює «<...> цілісну картину, в якій є глибший зміст і значення, ніж у поодиноких замітках»³². Таку ж думку висловлювали Р. Халліг і В. фон Вартбург, вважаючи, що справді наукова лексикографія має рішуче відмовитися від принципу алфавітного розташування слів, що переслідує суто утилітарну мету, і звернутися до принципу розташування лексики за групами, пов'язаними смисловими узами³³.

Зауваження В. І. Даля, Р. Халліга і В. фон Вартбурга повною мірою сто-сується й опрацювання ФО у фразеологічних ідеографічних словниках, бо саме тематико-ідеографічний принцип розташування ФО дозволяє показати системний характер фразеологічного складу мови.

У 1994 р. в Україні з'явилася перша фразеографічна праця, побудована за тематико-ідеографічним принципом — «Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь : Эмоции человека» Ю. Ф. Прадіда³⁴. Слід наголосити на тому, що цей словник належить до словників комбінованого типу, бо є не лише ідеографічним, а й перекладним і тлумачним. У словнику представлено 414 українських і 339 російських ФО, об'єднаних у 13 тематичних розрядів. Він містить характеристику як тематичного розряду, так і його кожної ФО з тлумаченням і багатим ілюстративним матеріалом, який відбиває її функціонування в українській і російській мовах. Слід додати, що при написанні словника враховувалися досягнення сучасної психологічної науки в галузі емоцій людини.

У 1998 р. побачив світ «Фразеологічний словник української мови», укладений В. Д. і Д. В. Ужченками³⁵, який містить близько 2,5 тис. найуживаніших ФО і при-

²⁹ Мелерович А. М., Мокієнка В. М. О принципах словаря индивидуально-авторских употреблений фразеологических единиц в современном русском языке // Советская лексикография : Сб. ст. — М., 1988. — С. 102.

³⁰ Словарь фразеологических употреблений в поэтической речи В. В. Маяковского (на материале поэм) / Сост. Н. Н. Ничик, В. М. Ронгинский. — Симферополь, 1991. — 151 с.

³¹ Прадід Ю. Теорія й методика вивчення індивідуально-авторських фразеологічних одиниць. [Рец. на:] Словарь фразеологических употреблений в поэтической речи В. В. Маяковского (на материале поэм)... // Мовознавство. — 1993. — № 1. — С. 72–73.

³² Даль В. И. Пословицы русского народа. — М., 1957. — С. 28–29.

³³ Hallig R. et Wartburg V. W. Systeme raisonne des concepts pour servir de base a la lexicographie. — 2-eme ed. — Berlin, 1963. — С. 50.

³⁴ Прадід Ю. Ф. Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь. — Симферополь, 1994. — 252 с.

³⁵ Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. — К., 1998. — 224 с.

значений насамперед для учнів середньої школи, чим зумовлені певні обмеження в доборі й описі ФО. У словнику подається тлумачення значення ФО, їхні граматична й стилістична характеристики, наводяться синонімічні, а іноді й антонімічні ФО, подаються короткі історико-етимологічні та культурно-етнічні коментарі.

Варто згадати, що на перетині тисячоліть захищена і перша в Україні (на жаль, поки що й остання!) кандидатська дисертація з фразеографії — «Українська фразеографія XIX — початку XX ст.» Л. В. Самойлович³⁶.

Уже в ХХІ ст. з'явилася оригінальна фразеографічна праця В. С. Калашника і Ж. В. Колоїз «Словник фразеологічних антонімів української мови»³⁷, у якій подається характеристика як структурно однотипних, так і структурно різнотипних конструкцій, які диференціюються протилежною семантикою, але є знаками однієї логічної сутності, тобто власне фразеологічної антонімії. У словникових статтях не лише тлумачиться значення фразеологічних антонімів, а й подаються синоніми до них.

У 2000 і 2002 рр. вийшли друком третє і четверте видання «Фразеологічного словника східнословобанських і степових говірок Донбасу» В. Д. і Д. В. Ужченків. Останнє, п'яте видання³⁸ постало як виправлене й доповнене. Реєстр словника — 4727 зворотів на позначення понять, пов'язаних із побутом, видами господарської діяльності, звичаями, віруваннями, обрядами сіл і міст Донбасу. Статті подаються за алфавітом стрижневих компонентів і одночасно за стрижневим принципом.

У 2001 р. побачив світ ще один словник ареальної фразеології — «Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни» В. А. Чабаненка³⁹, який уміщує близько 3 тис. стійких зворотів, у тому числі і ФО, зібраних протягом 1952–1998 рр. у Дніпропетровській, Запорізькій і Херсонській областях, і доповнений висловами з фольклорно-етнографічних і діалектологічних записів І. Манжури, Я. Новицького, Д. Яворницького, О. Курило та ін. До реєстру словника ввійшли насамперед розмовно-просторічні ареальні звороти, подаючи які автор намагався зберегти їхні діалектні фонетичні, словотвірні, граматичні та лексичні особливості⁴⁰.

«Фразеологічний словник говірок Житомирщини» Г. М. Доброльожі⁴¹ — результат плідної багаторічної праці, перше друковане видання, у якому упорядковано понад 7 тис. ФО, що функціонують на території Житомирщини. Словник складається з двох частин: перша — алфавітний фразеологічний словник, у якому ФО подаються за алфавітом стрижневого слова, друга — ідеографічний фразеологічний словник, у якому ФО представлені за тематичними мікросистемами.

У 2004 р. побачив світ словник комбінованого типу — «Русско-крымскотатарский учебный фразеологический словарь» А. М. Емірової, який є і переклад-

³⁶ Самойлович Л. В. Українська фразеографія XIX — початку XX ст. : Дис. ... канд. філол. наук. — Д., 2000. — 200 с.

³⁷ Калашник В. С., Колоїз Ж. В. Словник фразеологічних антонімів української мови. — К., 2001. — 284 с.

³⁸ Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу. — Луганськ, 2005. — 351 с.

³⁹ Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни. — Запоріжжя, 2001. — 201 с.

⁴⁰ Ужченко В. [Рец. на:] Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : Науч.-метод. сб. — Славянск, 2001. — Вып. 9. Ч. 1. — С. 161–168.

⁴¹ Доброльожка Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. — Житомир, 2010. — 404 с.

ним, і навчальним, і синонімічним⁴². Словник містить 900 ідіом російської мови та їхні 600 кримськотатарських відповідників — еквівалентів та аналогів. Словникові статті структуруються таким чином: у російській частині — ФО в основній формі, граматичні, стилістичні й емоційно-експресивні характеристики, тлумачення значення; у кримськотатарській частині — ФО також в основній формі, такі самі характеристики, як і в російській частині, а також ілюстративний матеріал (ФО у тексті). У кінці словникових статей подаються за наявності синонімічні ряди в обох мовах.

На початку цього століття з'явилися ще три праці перекладного типу — «Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник» М. А. Венгранівської⁴³ та «Словарь русско-французских фразеологических эквивалентов» Н. С. Каїки та Л. П. Кофанової⁴⁴, у яких предметом зіставного опису вперше обирається французька фразеологія. Якщо перший з них розрахований насамперед на учнів і вчителів середньої школи, то другий — на тих користувачів, хто достатньою мірою володіє літературними нормами російської і французької мов та їхніми стилістичними засобами. У словнику Н. С. Каїки та Л. П. Кофанової подається 16 тис. семантизованих стійких зворотів російської мови, у тому числі ФО, і майже 23,5 тис. їхніх французьких еквівалентів.

Інтенсивне дослідження в галузі фразеології створило сприятливі передумови для розвитку фразеологічного складу за рахунок фразеологічної деривації на основі наявних у мові ФО. Вперше у вітчизняному мовознавстві створити словник, у якому описувалися подібні процеси, вдалося С. Н. Денисенку, яка уклала «Німецько-українсько-російський словник-довідник...»⁴⁵. Він містить 400 вихідних стійких зворотів німецької мови, поданих у алфавітному порядку їх стрижневих компонентів, і 1240 дериватів. Словникова стаття складається з двох частин. У першій наводяться дані про походження вислову, підтверджені, як мінімум, двома джерелами, у другій — похідні звороти під порядковим номером для наочного уявлення про їхні фразеотворчі джерела⁴⁶.

Оригінальною у своєму роді є фразеографічна праця, створена О. І. Скопненком і Т. В. Цимбалюк, — «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник»⁴⁷. Це перша в історії вітчизняної фразеографії спроба якнайповніше описати індивідуально-авторські переклади ФО та інших стійких зворотів (понад 6 тис. одиниць) у мові художніх творів англійської, французької, італійської, іспанської та інших європейських літератур, а ширше — передати світобачення інших народів, виражене засобами рідної мови. Це надскладне завдання, а тому не випадково для з'ясування цього феномену обрано творчість М. Лукаша, ім'я якого стало символом вершинних здобутків української школи художнього перекладу в другій половині ХХ ст.

⁴² *Эмирова А. М.* Русско-крымскотатарский учебный фразеологический словарь. — Симферополь, 2004. — 175 с.

⁴³ *Венгранівська М. А.* Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник. — Х., 2001. — 276 с.

⁴⁴ *Каїка Н. Е., Кофанова Л. П.* Словарь русско-французских фразеологических эквивалентов. — Донецк, 2005. — 548 с.

⁴⁵ *Денисенко С. Н.* Німецько-українсько-російський словник-довідник (Словник-довідник із фразеологічної деривації на основі існуючої фразеології німецької мови з перекладом прикладів на українську та російську мови). — Вінниця, 2005. — 277 с.

⁴⁶ *Кияк Т.* [Рец. на:] *Денисенко С. Н.* Німецько-українсько-російський словник-довідник... // Мовознавство. — 2008. — № 6. — С. 86–88.

⁴⁷ *Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : Словник-довідник / Уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк.* — К., 2003. — 735 с.

Продовжуючи традицію, започатковану сімферопольськими вченими Н. М. Нічик і В. М. Ронгінським, які уклали словник на фразеологічному матеріалі, дібраному з поем В. В. Маяковського, тернопільські вчені на чолі з С. Є. Панцьо створили довідник «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого»⁴⁸ — перший словник, у якому описуються стійкі звороти, ужиті в творах українського письменника. Словникова стаття містить заголовний компонент, реєстровий зворот з його варіантами, тлумачення, цитату-ілюстрацію з творів Б. Лепкого.

І нарешті, дві найважливіші фразеографічні праці, що побачили світ на межі тисячоліть, — це академічні видання «Фразеологічного словника української мови»⁴⁹ і «Словника фразеологізмів української мови»⁵⁰ — найповніших на сьогодні зібрань фразеологічного складу української мови. Реєстр першого словника налічує близько 10 тис. ФО, другого — близько 8 тис., до яких подаються найрізноманітніші варіантні форми. Чимало уваги в них приділено характеристиці граматичних властивостей ФО, широко представлено ілюстративну частину. Крім того, до «Словника фразеологізмів української мови» додається покажчик, у якому відбито кожний повнозначний компонент ФО з відсиланням і вказівкою на місце опрацювання реєстрової ФО. Обидва словники, безперечно, — потрібні і корисні довідники, без яких не можуть обійтися науковці, письменники, перекладачі, учителі-словесники як в Україні, так і за її межами.

Як бачимо, українська фразеографія за півстолітній період досягла помітних успіхів у своєму розвитку. Вихід у світ двох академічних фразеологічних словників української мови та восьми інших оригінальних праць тлумачного типу — вагоме досягнення українських словників-фразеографів. Здобутком української перекладної фразеографії є чотирнадцять словників, серед яких — дванадцять двомовних і два тримовних, зокрема словники російської (чотири), німецької (три), англійської, французької (по два), угорської, кримськотатарської (по одному) мов. Осібно стоїть праця О. І. Скопненка і Т. В. Цимбалюк «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : Словник-довідник».

До найактуальніших питань, які, на наш погляд, потребують розв'язання на сучасному етапі розвитку фразеології взагалі та фразеографії зокрема, належать такі: а) удосконалення схем тлумачення значення ФО, що належать до різних граматичних розрядів; б) удосконалення методики укладання фразеологічних словників різних типів; в) розширення реєстру наявних фразеографічних праць; г) створення нових типів фразеологічних словників наукового і навчально-методичного спрямування та ін.

(Сімферополь)

Yu. F. PRADID

THE HISTORY OF THE UKRAINIAN PHRASEOGRAPHY

The article is about the modern history of the Ukrainian phraseography. It stresses that special phraseology dictionaries appeared only in 50–60s of XX century for the first time. The phraseological units were included and analyzed only in collections of proverbs and lexicographical collections before.

Key words: phraseological unit, Ukrainian phraseography, Ukrainian proverbs.

⁴⁸ Фразеологізми у творах Богдана Лепкого : Словник / Гол. ред. С. Є. Панцьо.— Тернопіль, 2010.— 224 с.

⁴⁹ Фразеологічний словник української мови : У 2 кн.— К., 1993.— 980 с.

⁵⁰ Словник фразеологізмів української мови.— К., 2003.— 1097 с.